Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

ISSN: 1300-4530

2016

SAYI: 4-5

MAKALELER

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

YUZUNCU YIL UNIVERSITY JOURNAL OF DIVINITY FACULTY

ISSN: 1300-4530

Hakemli Dergidir, Yıl:2016-Sayı:4-5

Refereed Journal, Year:2016-Issue: 4-5

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

Yıl/ *Year* 2016 Sayı/ *Issue* 4-5

ISSN: 1300-4530

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Adına Sahibi/*Owner*

Prof. Dr. Mehmet Salih ARI (Dekan)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty
Yıl/ *Year* 2016 Sayı/ *Issue* 4-5
ISSN: 1300-4530

Yazışma Adresi/*Correspondence Address*
Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Zeve Kampüsü Tuşba/VAN
Tel: 0432 2251192 - 0432 2251417 /24964- Fax:0432 2251079
İletişim Adresi/*e-mail:*
yyuilahiyatdergi@gmail.com
Baskı Yılı/*Printing Date:*
2016

İçindekiler

İMÂN ESASLARI BAĞLAMINDA EĞİTİM VE ÖĞRETİMDE VAHHÂBÎLİK

-Suudi Arabistan Örneği-

Nezir MAVİŞ*

Özet

XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Vahhâbîliğe esin kaynağı olan İbn Teymiyye, İslâm'ı kaynağından uzaklaştırdığını düşündüğü Tasavvûf, panteizm, Kelâm ve Felsefeye karşı mücadele vermiş, köklü ilmî birikime sahip bir karakterdir. Onun fikirlerinden etkilenen Muhammed b. Abulvahhâb, İslâm'ı doğru anlama ve yaşamayı Selefî bakış açısında görerek, yorumsuz bir İslâm anlayışını hayata geçirmeyi amaçlamıştır. Tevhîd için zihinsel planda Allah'ı (c) birlemenin yanında, kişinin eylemleriyle de Allah'ı birlemesini gerekli gören İbn Abulvahhâb, Müslümân toplumlarda yaygın haldeki birçok pratiğin şirkle karıştığına inanmıştır. Yaptığı yeni imân tanımıyla ameli de imândan bir cüz sayan İbn Abulvahhâb, tapınma kategorisine dâhil ettiği geniş bir yelpazedeki insan eylemlerini imân karşıtı küfür, şirk ve bid'at kavramlarıyla nitelemiştir. Bunun neticesinde, çağdaş İslâm dünyasının vebâsı olan "tekfîr" ve "ötekileştirme" bu anlayışın temel kodları arasına girmiştir. Makalemizde, Suudi Arabistan'da ilk ve ortaöğretim düzeylerinde okutulan "et-Tevhîd" adlı ders kitapları tetkik edilerek, çağdaş Vahhâbîliğin imân esaslarına bakışı ve yorumsuz İslâm anlayışını nasıl ve ne derecede sürdürdüğü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmân, İslâm, Kur'ân, ilâhî, isim, sıfât, Selef, Selefî, küfür, tevhîd, şirk, teşbîh, tecsîm, nifâk, tevessül, bid'at ve hurâfe.

WAHHABISM IN EDUCATION AND TEACHING IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLES OF FAITH

-In the case of Saudi Arabia-

Abstract

Ibn Taymiya was a character of extensive knowledge who provided inspiration for Wahhabism, which appeared in the XVIIIth century and struggled with Islamic Sufism, pantheism, Kalam and Philosophy of which he thought would lose Islam's essence. Ibn Abdolvahhab, being impressed by his ideas, aimed putting into practice a pure understanding of Islam by admitting Salafi point of view as the right way to understand and live Islam. To him, one, along with accepting oneness of Allah by his deeds, it is necessary to mentally reject gods but Allah for the belief of tawhid to be absolute. He believed that many common practices in Muslim masses meddled with ascribing partners to Allah. Ibn Abdolvahhab, including the deeds in faith by means of the new definition of "faith" he made, has described a wide range of human actions that he involved in the category worshipping as blasphemy against faithfulness, polytheism, and bid'ah. Thus, the calamity with contemporary Islamic World, declaring someone an unbeliever, and alienation, have taken their places in the core of wahhabi mentality from then on. In this article, we tried to determine the outlook of contemporary Wahhabism to essentials of faith, how and to what extent, maintained the pure understanding of Islam by scrutinizing the textbooks called "at-Tawhid", taught in primary and secondary education in Saudi Arabia.

Key Words: Blasphemy, Islam, Qur'an, divine, name, adjective, Salaf, Salafi, unbelief, tawhid, ascribing partners to Allah, comparision, embodiment, faction, mediation, innovations and superstitions.

* Doktora Öğrencisi, YYÜ Sos. Bil. Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Kelâm Bilim Dalı. nezirmavis@hotmail.com

Giriş

Muhammed b. Abulvahhâb (ö. 1206/1792) öncülüğünde kurulmuş olan ve genel hatlarıyla Hanbelî mezhebinin devamı mahiyetindeki bir anlayış olan Vahhâbîlik, itikadî konularda ve istivâ, vech, yed, arş gibi haberî sıfatların anlaşılmasında tecsîme kaçan görüşleri savunan bir akımdır.[1]

Hadis ve Sünnete büyük bir önem atfeden Vahhâbîlikte, bu kaynaklarda hükmü bulunmayan bir konuda içtihâd yapılması doğru görülmemektedir. İmân tanımına amelin de dâhil edilmesi neticesinde, geniş bir yelpazedeki eylem ve uygulama tapınma kategorisine sokularak imân ve tevhîd karşıtı kavramlarla ifade edilmiştir. Bu bağlamda, dinî kisve altında yayılmış, şer'î dayanaktan yoksun gelenek ve uygulamaların bir kısmı küfür ve şirk olarak nitelenmiş, kabirlerin üzerine mescit, türbe gibi yapılar yapmak, kabristanlarda ve buralardaki mescitlerde ibâdet etmek, türbeleri ziyaret etmek gibi eylemler bid'at ve harâm dairesine sokulmuştur. Allah'tan (c) başkasına yapılan isti'âne (yardım dileme) ve istiğâse (imdât isteme) şirk olarak anılmış, "şefâat yâ Resûllallâh!" biçiminde, doğrudan Hz. Peygamber'in (s) rûhaniyetine yönelik şefâat talebi câiz görülmemiştir. Yine, halka, iplik ve muska takmak, ölülerin ardından duâ ve Fâtiha okunmasını istemek, yemek yapmak, Mevlîd-i Nebî, İsrâ ve Mi'râc, Hicret gibi dinî olaylar münasebetiyle etkinlikler düzenlemek de şirk nitelemesi almıştır.[1]

Vahhâbî anlayışta, bazı itikadî sapmaların kaynağı olduğu düşüncesiyle Kelâm reddedilmiş, Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını reddettikleri gerekçesiyle Eşa'rîler ve Mâturîdîler de müşrîk olarak görülmüştür.[2]

Çalışmamızda, eğitim ve öğretimde yansıyan Vahhâbîliğin izlerini sürmek amacıyla, Suudi Arabistan'da okullarda okutulan, İbn Abulvahhâb'ın ***Kitâbu't-Tevhîd*** eserinin şerhinden oluşan sekiz âdet "et-Tevhîd" adlı ders kitabı tetkîk edilmiştir.

1. Allah'a İmân

---

[1] Şerafettin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası, Konya, 1992, s. 95.

[1] Bkz., Heyet, *et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s. 84, 140.

[2] Bkz., Salih b. Fevzân b. Abdullah Fevzân, *et-Tevhîd –li's-Saffi'l-Evvel es-Sânevî* -, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2006-207, s. 66-67.

Vahhâbîlikte amel, imândan bir cüz sayılmaktadır. Bu durum, İbn Abulvahhâb'ın imân tanımında karşılığını bulmuştur. *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinin şerhinden oluşan "et-Tevhîd" adlı ders kitabında imân şöyle tanımlanmıştır: İmân, kalp ile tasdîk, dil ile ikrâr ve rükünlerle amel etmektir.[3] İmâm Mâlik'e göre imân sadece tasdîk ve sözden ibâret değil, ameli de kapsamaktadır.[4]

Aynı kitapta, yalnızca Allah'a (c) ibâdet etmek, emrettiği şeyleri yapmak, şirkten nefret edip, şirkin geçersizliğine inanmak ve müşrîklere sevgi beslememek,[5] olarak tanımlanan *İslâm*, "zâhir ameller"; *imân* ise " **قالت الاعراب آمنّا قل لم تؤمنوا ولكن قولوا اسلمنا** *(Bedevîler 'İmân ettik' dediler. De ki: 'İmân ettik', demeyin, 'İslâm olduk', deyin)*"[6] âyetinde işaret edildiği üzere, "inançtaki içsel durumlar"[7] olarak aktarılmıştır.

İslâm'da imânın dayandığı temel olan tevhîd Vahhâbî anlayışta üçe ayrılmıştır. Yaratma, rızık, yaşatma, öldürme ve idâre etmede Allah'ı birlemek *tevhîd-i rububîyye*; duâ, istiğâse (yardıma çağırma), istiâze (sığınma), kurban kesme, adak adama, korku ve ümit, tevekkül, namaz ve zekât, oruç, hac ve umre gibi ibâdet ve eylemlerin yalnızca ve doğrudan Allah'a yönelik olması *tevhîd-i ulûhîyye*; Allah'ın isim ve sıfatlarının Kur'ân ve Sünnette geçtiği üzere kabul olunup, Allah'ın kendisini tenzîh ettiği veya Resûlünün O'nu tenzîh ettiği noksanlık ve ayıplardan Allah'ı tenzîh etmek ise *tevhîd-i esmâ ve sıfât*'ı oluşturur.[8] İmân, bu üç çeşit tevhîdin toplamından ibârettir.[9]

İmânı yukarıda belirtilen üç çeşit tevhîdin toplamı olarak görülmesine rağmen, Vahhâbîlikte tevhîd-i ulûhîyye önplana çıkmıştır. Allah'ın zihinsel planda yaratıcı ve ma'bûd olarak kabul edilmesi imân için yeterli görülmemiş, geniş bir yelpazedeki tüm insânî eylemlerin yalnızca ve direkt olarak Allah'a yönelik olması öngörülmüştür. Bu eylemlerin doğrudan ve yalnızca Allah'a yönelik olmayışı ise "şirk" nitelemesiyle birleştirilmiştir.

---

[3] Heyet, *et-Tevhîd –li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s. 7.

[4] Bkz. Gölcük, *a.g.e.*, s. 91.

[5] Heyet, *et-Tevhîd ve'l-Fıkh –li's-Saffi's-Sâlis el-İbtidâî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s. 11-12.

[6] Hucurât, 49/14.

[7] Heyet, *et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s. 10.

[8] Bkz., Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 12.

[9] Bkz., Heyet, et-Tevhîd ve'l-Fıkh -lis-Saffi's-Sâlis el-İbtidâî-, s. 52-53.

İmânın yeniden tanımlandığı bu anlayışta, amel imândan bir parça olarak görülmüştür. Nitekim, *(Güven, imân edip, imânlarına bir zulüm karıştırmayanlarındır. Onlar doğru yoldadırlar)*"[10] âyetinin açıklamasında, "*imân edenler*" ibâresi, yeni imân tanımıyla uyumlu olarak "ibâdeti Allah'a hâs kılanlar"[11] şeklinde açıklanmıştır.

Kavramların iyi anlaşılabilmesi, zıtları olan ibârelerin tetkîk ve anlaşılmasına bağlıdır. Vahhâbî anlayışın imân algı çerçevesinin daha iyi kavranması için, bu düşüncede imân karşıtı kavramların nasıl anlaşıldığını irdelemek gerekir.

İmân Karşıtı Temel Kavramlar

Küfür, Şirk, Nifâk ve Fısk

Ders kitaplarında sıkça kullanılan imân karşıtı kavramlar büyük bir yekün tutmaktadır. Yaptığımız tetkîkte, bu kavramlarla ilgili ulaştığımız tanım ve bilgiler şöyle özetlenebilir: *Küfür*, "haber verdiği şeylerde Resûlullâh'ın (s) yalanlanması ve ona uymaktan sakınmak"tır. *Fısk*, "emir ve yasaklarında Allah'a (c) itâatten çıkmaktır."[12] Fısk, iki kısımdır; küfür olan fısk İblis'in Allah'ın emrinden çıkışı;[13] dinden çıkarmayan fısk ise iffetli kadınlara atılan iftirâ ve bunun cezasından bahseden âyette[14] geçen Müslümânların âsîleri misâldir.[15]

Müslümân olmayan kişinin, küfrünü gizleyerek Müslümân gibi görünmesi biçiminde tanımlanan *nifâk* için belirtilmiş olan "şerîatten çıkmak" nitelemesi, bu kavramın da amelle ilişkilendirildiğini düşündürmektedir. *Nifâk*, kişinin küfrünü gizleyip Müslümân gibi göründüğü "büyük nifâk" ve imânlı olduğu halde, münâfıkların işlerinden birini yapmak şeklindeki, dinden çıkarmayan "küçük nifâk"[16] kısımlarına ayrılmıştır.

Ölüler, cinler ve şeytânlar için kurban kesme, ihtiyaç ve sıkıntıların giderilmesi için evliyâ ve salih kulların rûhâniyetlerine yönelme, astrolojik yollarla gaybî bilgiye

---

[10] En'âm, 6/82.

[11] Bkz., Heyet, *Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi'l-Evvel el-Mutavassit-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s.18.

[12] Heyet, *el-Hadis –li's-Saffi'l-Evvel el-Mutavassit-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s. 96; Heyet, *et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008, s. 29.

[13] "(İblis) *Rabbinin emrinden çıktı.*" Kehf, 18/5.

[14] "İffetli kadınlara iftira atıpta dört şahit getiremeyenlere seksen sopa vurun ve onların şahitliklerini ebedî olarak kabul etmeyin. Onlar fâsıkların ta kendileridir." Nûr, 24/4.

[15] Bkz., Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 29.

[16] Bkz., Heyet, *Şerhu Kitâbi't-Tevhîd li'ş-Şeyh Muhammed b. Abulvahhâb -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-208, s. 46.

ulaşma, yıldızların kainâtta tasarruflarının bulunduğuna inanma gibi eylemler, tapınma olarak görülüp, *büyük şirk*[17] kategorisine sokulmuştur. Tevhîdi eksiltme ve büyük şirke yol açma nitelemesiyle belirtilmiş olan, *küçük şirk* "açık" ve "gizli" kısımlarına ayrılmış, bunlardan ilki söz ve fiille ilişkilendirilmiştir. Abdullah b. Ömer'den (r) gelen bir hadisten[18] hareketle, *sözlü şirk* için Allah'tan başkası adına yemin örnek verilmiş, belâyı defetmek için halka ve iplik takılması, göz değmesine karşı muska takılması gibi eylemler de *fiilî şirk* örnekleri olarak sıralanmıştır. İkiyüzlülük ve gösteriş[19]olarak nitelenen *gizli şirk* ise irâde ve niyetlerle ilişkilendirilmiştir.[20]

İncelediğimiz ders kitaplarında imân karşıtı olarak kullanılan kavramlar, yukarıda aktardığımız dört kavramla sınırlı değildir. Bu kavramlar kadar genel olmayıp, bir nebze özel denebilecek başka kavram ve bazı durumlardan da söz edilmiştir. Sonraki başlıkta ele alacağımız bid'at, tevessül, temâim, tiyara, şefâat gibi kavramlar ve Allah'tan başkası adına yemin gibi bazı durumlar da Vahhâbî anlayışta küfür ve şirk nitelemesiyle anılan kavramlardır.

İmân Karşıtı Diğer Kavram ve Durumlar

Bid'at

Vahhâbî düşüncede en sık kullanılan kavramlardan biri olan bid'at, çeşitli derecelere ve sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Genelde doğum günü kutlamaları, özelde ise Kutlu Doğum, İsrâ ve Mi'râc ve Hicret gibi, dinî-tarihî olaylarla ilgili kutlama ve etkinlikler de bid'at kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Konuyla ilgili derlediğimiz bilgiler kısaca şöyle özetlenebilir: Kelime olarak "bid'at" daha önce örneği bulunmayan bir şey ortaya koymak anlamındadır. Terim olarak ise inanç ve amel cinsinden Hz. Peygamber (s) ve ashabının (r) üzerinde bulunduğunun aksine sonradan ortaya çıkan şeydir. *Mübâh* ve *harâm* kısımlarına ayrılır. Gelenek ve yöntemlerdeki yeni buluşların ortaya konulması gibi icâtlar mübâhtır, çünkü âdetlerde asıl olan ibâhadır. Dindeki icâd ise harâm olan bid'attir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*Kim şu işimizde* (dinimizde), *ondan olmayan yeni bir*

[17] Bkz., Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd li'ş-Şeyh Muhammed b. Abulvahhâb -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-, s. 46.

[18] "Allah'tan başkası adına yemin edilmez çünkü ben Resûlullâh'tan 'Allah'tan başkası adına yemin eden kâfir veya müşrîk olur' buyurduğunu işittim." Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, es-Sünen, "Nuzûr", Hadis no.: 1535, Kahire, 1356.

[19] "Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa Salih amel işlesin ve ibâdetinde Rabbine hiç kimseyi ortak koşmasın." Kehf, 18/110.

[20] Bkz., Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 13-14.

şey icâd ederse, bu reddolunur.”[21] Dinle ilgili bid‘at de *itikadî* ve *amelî* kısımlarına ayrılır. Birincisi, Cehmîyye, Mu‘tezile ve diğer dalâlette olan fırkaların inanışları gibi sözel ve “itikâdî bid‘at”tir. İkincisi ise, Allah’ın (c) belirtmemiş olduğu bir şekilde ibâdet etmek olan “amelî bid‘at”tir. *Amelî bid‘at* ibâdetin aslına yöneliktir. Gayrı meşru namaz, oruç veya doğum günü kutlamaları gibi Şeriatte bir temele dayanmayan bir ibâdet ortaya koymaktır. Amelî bid‘at meşru bir ibâdette, örneğin öğle veya ikindi namazına bir rek’at eklemek şeklinde yapılan fazlalıktır. Meşru zikirleri koro halinde, sesli olarak yapmak gibi meşru ibâdetlerin uzantılarını, gayr-ı meşru şekilde edâ etmek ve Sünnet dâiresinden çıkacak şekilde ibâdetlerde aşırı gitmek de bunun gibidir.[22]

“*Sonradan ortaya çıkarılmış işlerden sakınınız! Zira her muhdes bid‘attir, her bid‘at ise sapıklıktır.*”[23] “*Şu din işimizde sonradan ortaya konan, ondan olmayan şey reddolunur*”,[24] gibi hadisleri gereğince dindeki tüm bid‘atler harâmdır ve sapıklıktır. Bunlardan kabir ehline yakın olmak için mezarları tavâf etmek, onlara adak ve kurbanlar sunmak, onlardan istemek gibi açık küfür olan bid‘atların yanında, kabirlerin üzerine yapılar yapmak ve kabirlerin yanında namaz kılıp duâ etmek gibi şirke götürenler de vardır.[25]

Yukarıdaki paragrafın son cümlelerinden hareketle çıkarılabilecek sonuca dikkat çekmek istiyoruz. Vahhâbî düşüncenin küfür ve şirk olarak nitelediği bu eylem ve ritüeller kahir İslâm coğrafyasında yaygın halde bulunan unsurlardır. Buna göre Vahhâbîlik perspektifinden bakıldığında, Müslümânların büyük çoğunluğu İslâm dâiresinin dışında kalmaktadır.

Ders kitaplarında ibâdetler, dinî ve tarihî olaylarla ilgili bid‘at ve şirk nitelemeleriyle anılan hususlar olarak şunlar aktarılmıştır: İbâdetlerde asıl olan tevkîftir, delîl olmadan ibâdetlerde herhangi bir türetme yapılamaz. Delîle dayanmayan şey ise bid‘attir. Namaza açıkça niyet etmek ibâdetlerle ilgili bid‘atlerdendir. Çünkü bu Resûlullâh’ın Sünnetinden değildir. Niyetin yeri kalptir, çünkü niyet kalbî bir ameldir. Toplu zikir yapmak bid‘attir. Çünkü şer’î olan zikrin ferdî olarak yapılmasıdır. Ölümlerden sonra duâ ve Fâtiha okunmasını istemek, matem tutmak, yemek yapmak,

[21] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Camiu’s-Sahîh*, “Sulh”, Hadis no.: 2697, İstanbul, 1315.

[22] Heyet, et-Tevhîd -li’s-Saffi’s-Sâlis es-Sânevî-, s. 126.

[23] Ebû Davud Süleyman b. Eşa‘s el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, “Sünnet”, Hadis no.: 3607.

[24] Buhârî, *a.g.e.*, “Sulh”, Hadis no.: 2697.

[25] Heyet, et-Tevhîd -li’s-Saffi’s-Sâlis es-Sânevî-, s. 128.

ücretle okuyucu tutmak gibi şeref sayılan veya ölüye fayda sağladığına inanılan bu eylemler Allah'ın hakkında bir delîl indirmediği, asılsız bid'atlerdir.[26]İsrâ, Mi'râc, Hicret gibi dinî olaylar münasebetiyle yapılan kutlamaların dinde aslı yoktur. Kabirler üzerine yapılar yapmak, bunları mescit edinmek, teberrük için buraları ziyâret etmek, ölüleri aracı kılmak vb. şeyler şirk unsurlarıdır. Resûlullâh kabir ziyaret etmeyi âdet haline getiren kadınları ve kabirlerde mescitler edinip, kandiller yakanları lanetlemiştir.[27]

İmân tanımına ameli de dâhilden Vahhâbî anlayışta, çok geniş bir yelpazedeki insan eylemlerinin tapınma kategorisine sokularak imân karşıtı kavramlarla nitelendiği görülmektedir. Ölülerin ardından duâ ve Fâtiha okunmasını isteme, namazlardan sonra toplu zikir yapma, Kutlu Doğum etkinlikleri gibi Sünnî düşüncede tapınma olarak görülmeyen durumların, Vahhâbî anlayışta imân ve tevhîd karşıtı renklere boyandığı görülmektedir.

Temâim, Tevele ve Tiyara

Vahhâbîlikte imân karşıtı kavramlar kapsamında görülen temâim, tevele ve tiyara gibi kavramlar, ilk bakışta bize yabancı gibi gelse de ilerleyen satırlardan da anlaşılacağı üzere, bunlar toplumumuzda nazar boncuğu, muska, uğur ve uğursuzluk gibi ibârelere karşılık gelmektedir.

et-Tevhîd adlı ders kitaplarında bu kavramlarla ilgili aktarılanlar, şunlardır: *Temâim*, temîme kelimesinin çoğulu olup, göz değmesine karşı boyuna asılan şeylere denir. *Tevele* ise, eşleri birbirine sevdirmek için yapılan şeylerdir.[28] Bunlardan, Kur'ân âyetleri veya Allah'ın şifâ verme ile ilgili isim ve sıfatları yazılı olanlar, Abdullah b. Amr b. As'ın (r) görüşüne göre câizdir. İbn Mes'ud'un rivâyet ettiği hadisi[29] esas alan İbn Mes'ud ve İbn Abbas'ın (r) görüşüne göre ise bu câiz değildir. Boncuk, kemik, akboncuk, iplik, ayakkabı, çivi, şeytân ve cinlerin isimleri ve tılsım gibi Kur'ân'dan olmayan şeyler ise kesinlikle harâmdır ve şirktir. Çünkü bunlar Allah (c)'nın âyet, isim ve sıfatlarını başkasına bağlıyor. Hadiste "*Kim bir şeye bağlanırsa ona vekil kılınır*"[30]

[26] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s.139.

[27] Heyet, *et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, s. 140. İlgili hadisler için bkz., Tirmizî, *a.g.e.*, Cenâiz, Hadis no.: 1056.

[28] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 56.

[29] "إن الرقى والتمائم والتولة شرك" "*Rika, temâim ve tevele şirktir!*" Bkz., Ebû Davud, "Tıbb", Hadis no.: 3883; İbn Mace, "Tıbb", Hadis no.: 353; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.I, s. 381.

[30] Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, C. IV, s. 31, 311.

buyrulmuştur. Yani Allah onu ilişkili olduğu bu şeye vekil kılar. Kim Allah'a yönelir, O'na sığınır ve işini ona havâle ederse Allah ona yeter.[31]

Tiyara (الطِّيَرَة=uğursuzluk), kuşlar, isimler, lafızlar, kara parçası, şahıslar vb. şeyleri uğursuz saymaktır. İbn Mes'ud'dan rivâyet edilen bir hadiste: "*Tiyara şirktir, tiyara şirktir, tiyara şirktir*"[32] buyrulmuştur. Enes (r), Resûlullâh'ın (s): "*Udvâ* (bozukluk, bulaşma, sirâyet) *ve tiyâra yoktur. Tefe'ül hoşuma gider*" buyurması üzerine; "*Tefe'ül nedir?*" diye sorulunca; "*Güzel sözdür*"[33] cevabını verdiğini rivâyet etmiştir.[34]

Görüldüğü üzere Vahhâbî düşüncede, nazar boncuğu, muska, uğur-uğursuzluk gibi şeyler de kişiyi İslâm'dan çıkaran kavramlar olarak düşünülmektedir.

Allah'tan Başkası Adına Yemin Etmek

Temâim, tevele ve tiyaranın yanısıra, Ka'be ve Hz. Peygamber'e (s) yemin etme gibi masum görülebilen eylemler de Vahhâbîlikte şirk olarak görülmüştür.

İncelediğimiz ders kitaplarında konuyla ilgili şu bilgiler aktarılmıştır: "*Kim Allah'tan başkası adına yemin ederse, kâfir veya müşrîk olur*"[35] hadisi gereğince Allah'tan (c) başkası adına yemin etmek, küçük şirktir.[36] Emânete, Kâbe'ye veya Hz. Peygamber'e (s) yemin etmek, harâmdır ve şirktir. Kasıtlı olarak ve yalan yere Allah adına yemin etmek, doğru söylediği halde kişinin Allah adına çokça yemin etmesi harâmdır. İhtiyaç duyulduğunda ve doğru söylemek şartı ile Allah (c) adına yemin etmek ise câizdir.[37]

Allah'ın Kur'ân'da çeşitli varlıklara veya zamanlara yemin etmiş olması, O'nun zâtına mahsus bir özellik olarak kabul edilir. Fıkıhçılar bu ilkeden hareketle Hz. Peygamber, Kâbe veya Kur'ân da dâhil olmak üzere Allah'tan başkasına kasem şeklinde (**والكَعبَة** gibi) yemin edilmesini uygun görmezler ve bunları başlangıçta yemin

[31] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 56-57.
[32] Ebû Davud, *a.g.e.*, "Tıbb", Hadis no.: 391.
[33] Buhârî, *a.g.e.*, "Tıbb", Hadis no.: 5756; Müslîm, *a.g.e.*, "Selâm", Hadis no.: 2224.
[34] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 58.
[35] Bkz., Tirmizî, *Sünen*, "Nüzûr", Hadis no.: 1535.
[36] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 82.
[37] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 82-83.

de saymazlarken daha sonrakiler, örfe bağlı olarak görüş değiştirmişler ve Kur'ân'a doğrudan yapılan yeminde de kefâret gerekeceğini söylemişlerdir.[38]

Allah'ın İsimleri ve Sıfatları

İlâhî isim ve sıfatların anlaşılma tarzı ve bunların Allah'ın (c) zâtı ile ilintisinin keyfîyeti, kelâmî ekollerin düşünce atmosferinin çerçevesini belirleyen bir role sahip olmuştur. Yorumsuz İslâm tavrından ödün vermeyen Vahhâbî düşüncenin ilâhî isim ve sıfatları algılama biçimiyle ilgili veri aşağıdaki paragraflarda mevcuttur.

Kurân-ı Kerîm ve hadislerde yer alan ve Allah'ın yaratılmış varlıklara benzerliğini çağrıştıran haberî sıfatlar konusunda İmâm Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *istivâ* ile ilgili meşhur sözü aktarılarak, bu konuda teslimiyetçi Selefî anlayış tarzının benimsendiği[39] ifade edilmiştir. Aşağıdaki paragraflar, konunun ayrıntılarını içermektedir.

Allah, kendisi için "en güzel" olarak nitelediği isimler edinmiş, bunlarla kendisine duâ edilmesini emretmiş, bu hususta doğru olandan uzaklaşanları, yani bu isimleri yok sayma veya bu isimlere doğru anlamlarının dışında anlamlar yükleme gibi küfür eylemlerinde bulunanları cezalandıracağını belirtmiştir.[40] Allah'ın her bir ismi, O'nun sıfatlarından birini içerir.[41] Allah'ın isimleri, zâtına delâlet etmeleri açısından özel isim, O'na anlam bakımından delâlet etmeleri açısından ise sıfattırlar. Allah'ın isimleri *tevkifî* olup, aklın sahasına girmez, Kitap ve Sünnette geçmediği sürece sabit olmazlar.[42] Allah'ın isim ve sıfatlarının aklî dayanakları da vardır. Tüm farklılığı, çeşitliliği ve genişliğine karşın, canlıların faydasına olan her şeyin Allah tarafından yaratılması, yaşamlarının sürdürülmesi, kendilerine çizilmiş hayat planları Allah'ın büyüklüğüne, ilmine, hikmetine, irâdesine ve dilemesine delâlet eder. Nimet verme, iyilik yapma, zararı ve sıkıntıları giderme gibi şeyler Allah'ın rahmet, iyilik ve cömertliğini gösterir. İsyankârları cezalandırma ve onlardan intikam alma Allah'ın

---

[38] Erişim: [http://hikmet.net/yemin-ederken-allahtan-baska-bir-seye-yemin-edebilir-miyim] Erişim Tarihi: 20.04.2016.

[39] Bkz., Heyet, *Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-208, s. 32.

[40] "En güzel isimler Allah'ındır, onlarla O'na duâ edin. O'nun isimleri hakkında haktan uzaklaşanları bırakın! Onlar bu yaptıkları nedeniyle cezalandırılacaklardır." A'râf, 7/180; Ayrıca Taha, 8 ve Haşir, 22-24. âyetleri de Allah'ın isimlerini sabit kılan âyetler olarak belirtilmiştir.

[41] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâni es-Sânevî-, s. 63.

[42] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sâni es-Sânevî-, s. 30-31.

onlara olan öfkesi ve onları tasvîb etmediğini, itaat edenlere iyilik yapma ve onlara mükâfat verme ise, Allah'ın onlardan razı olduğunu ve onlara olan sevgisini gösterir.[43]

İlâhî isim ve sıfatlarla ilgili âyetler muhkem âyetlerdendir.[44] Allah'ın sıfatlarının yaratılmışlarınkine benzetilmesi olan *temsîl* ve Allah'ın sıfatlarının nitelik olarak, bir benzeri ile kayıtlamaksızın, şöyle böyle olduğuna inanmak olan *tekyîf* sakınılması gereken batıl işlerdir.[45] Selef-i salihîn, Allah'ın isim ve sıfatlarını Kitap ve Sünnette geçtiği üzere, lafızlarının delâlet ettiği zâhir anlamlarıyla almış, O'nun sıfatlarını yaratıklarınkine benzetmekten sakınmışlardır.[46]

Vahhâbî anlayışın haberî sıfatları içeren âyetleri "muhkem" sayıp, bunların te'vîle konu olamayacağına yönelik algısı çelişki içerdiği gibi, insan fıtratına ve aklın işleyişine de ters düşmektedir. Çünkü bu âyetlerin "muhkem" nitelemesiyle anılması, linguistik açıdan, bu âyetlerde geçen organların hakîkî manâda Allah'a izâfe edilmesi gerektiği anlamını da taşımaktadır. Bu ise hadd-i zâtında bir tecsîm ameliyesidir. Diğer yandan, insan zihninin bu sıfatların nasıllığını düşünmekten alıkonulması ise fıtrata ve aklın işleyişine ters bir durum olduğu açıktır.

Çalışmamızın ana materyali olan ders kitaplarında, ilâhî sıfatlarla ilgili, ayrıntıları aşağıdaki gibi olan klasik taksimatın aktarıldığı görülmektedir: İlâhî sıfatlar s*ubûtî* ve *selbî* kısımlarına, subûtî sıfatlar da "zâtî" ve "fiilî" alt bölümlerine ayrılır. Selbî sıfatlardan Allah'ın beri kılınıp, bu sıfatların zıtlarının ikrârı gerekir. "Kemâl" sıfatı bu şekilde tam olarak ortaya çıkmaktadır. "*Ölümsüz, diri olan Allah'a güven*"[47] âyeti, önce hayatın kemâli olarak, Allah'tan ölümü nefyetmiş, sonra O'na ölümsüzlüğü atfetmiştir.[48] *Zâti sıfatlar,* ilim, kudret, sem', basar, izzet ve ulûv gibi Allah'ın ezelî ve ebedî şekilde nitelenmiş olduğu sıfatlar olup "**يد** (el)", "**وجه** (yüz)" ve "**عين** (göz)" gibi haberî sıfatlar da bunlardandır. *Fiilî sıfatlar,* dilerse yapacağı, dilerse de yapmayacağı, arşa *istivâ* ve dünya semasına *nüzûl* gibi Allah'ın dilemesine bağlı sıfatlardır. *Kelâm* gibi bazı sıfatlar hem zâtî hem fiilidir. Bu sıfat asıl itibariyle zâtîdir, çünkü Allah ezelden beri mütekellîmdir. Kelamın tek kişiden gelmesi açısından ise kelâm sıfatı fiilî bir sıfattır. Çünkü kelâm O'nun dilemesine bağlıdır.[49]

[43] Salih b. Fevzân, *a.g.e.,* s. 64.
[44] Salih b. Fevzân, *a.g.e.,* s. 65.
[45] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 33.
[46] "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur, O işitendir, görendir." Şûrâ, 42/11.
[47] Furkân, 25/58.
[48] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 32-33.
[49] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 33.

İlâhî sıfatlar konusu, Selefî-Vahhâbî düşüncenin te'vîlden kaçınma düşüncesinin merkezinde yer almaktadır. Bunun doğal neticesi olarak, aşağıdaki satırlarda geçtiği üzere, konuyla ilgili te'vîl yolunu seçenler imân dâiresinin dışında görülmüştür.

Mezheplerini "teşbîhten kaçınma" şüphesine bina edenlerden Cehmîyye ilâhî sıfatları red etmiş, Mu'tezile isimleri red edip, sıfatları manâdan soyutlamış, Eşa'rî ve Mâturîdîler ise sıfatların bir kısmını red etmişlerdir.[50] İlâhî isim ve sıfatları ilk inkâr edenler olarak Hudeybiye Barış metnindeki besmeleye, Rahman'ı tanımadıklarını söyleyerek itiraz eden Kureyş heyetidir. *(Onlara Rahmân'a secde edin denildiğinde, 'Rahmân da nedir?' derler)*"[51] âyetinin muhatabı olan müşrîkler Cehmîye, Mu'tezile ve Eşa'rîlerin ileri gelenleri ile bunlara tabi olanlardır.[52]

Ünlü Vahhâbî müelliflerden Salih b. Fevzân, isimleriyle kendisine duâ edilmesi ve Kur'ân'ı bir bütün olarak düşünülüp akledilmesine yönelik ilâhî emirler dikkate alındığında, ilâhî isim ve sıfatlarla ilgili te'vîlin, Allah'ın anlamını bilmediğimiz lafızlarla bize hitap ettiği sonucunu doğuracağı[53] çıkarımını yapmıştır.

Kur'ân'ın bir bütün olarak anlaşılmasının haberî sıfatların te'vîliyle mümkün olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır. Haberî sıfatların "muhkem" addedilmesi, bunlarda geçen çeşitli organ ve maddî unsurların gerçek anlamlarıyla Allah'a nisbet edilmesi gerektiği anlamını da beraberinde getirmektedir. Bu şekilde haberî sıfatların hakîkî anlamda Allah'a izâfe edilmesinin yolu açıldıktan sonra, bunların keyfiyetine değinilmekten sakındırılması ise, bu sıfatların neliği konusunda zihinde soru işaretleri bırakmaktadır. Salih b. Fevzan'ın yukarıdaki çıkarımının, kendisinin de mensup olduğu Selefi-Vahhâbî anlayış kalıplarına daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Düşünme, sorgulama, anlama, kavrama gibi akıl ve zihnin yapı taşları olan mental aktivitelerin önüne set çekmesi ise bu anlayışın insan fıtratı ve aklın işleyişiyle de uyuşmadığının açık bir göstergesidir.

Selefî anlayışta, naslarda geçen "**يد** (el)", "**وجه** (yüz)" ve "**عين** (göz)" gibi organların ve diğer boyut ve mekân içeren unsurların gerçek anlamlarıyla Allah'a izâfe edilmesi gerektiği izlenimi verilmiş, Allah'ın zâtını tenzîh amacıyla benimsenen bu

[50] Bkz., Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 32.
[51] Furkân, 25/60.
[52] Bkz., Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 66-67.
[53] Bkz., Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 68-69.

yöntem, maksadını aşarak tecsîme kapı aralamıştır. Bu husus Buhârî'nin *Halku Ef'ali'l-İ'bâd* eserinde göze çarpmakta,[54] İbn Teymiyye'nin de *A'rşu'r-Rahmân* adlı kitabında "arş" ve "kürsî"yi tecsîme kaçar tarzda izâh ettiği görülmektedir.[55]

2. Kadere İmân

İlâhî sıfatlar gibi, kader konusu da kelâmî düşünce tarzlarının sınırlarını belirleyen önemli etkenlerden olmuştur. İnsan için belirlenmiş bir kader olmadığı karşı tezini işleyen Kaderî düşünce tarzına karşı, insan güç ve irâdesini yok sayarak, tüm insânî eylemlerin önceden belirlenmiş olduğu tezini işleyen Cebrî düşünce biçimleri, kaderi anlama ve algılamadaki ifrat ve tefrit tarzları olmuştur.

"Kader algısında, Vahhâbî anlayış vasatı yakalamış mıdır, yoksa ifrât ve tefrîtten müteşekkil uç noktalara mı savrulmuştur?" sorusunun cevabı, yukarıdaki başlık altında işlenecek konunun ana temasını oluşturmaktadır.

İncelediğimiz ders kitaplarında yapılan tanım ve sunulan bilgileri şöyle özetlememiz mümkündür: Kadere imân, hayır ve şer olarak meydana gelen her şeyin Allah'ın (c) kazâsı ve kaderi ile olduğuna kesin olarak inanmaktır.[56] Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin kader ve kazâya bakışı, kâinatta meydana gelen her şeyin Allah'ın ilmi, kudreti, irâdesi ile gerçekleştiğine inanmaktır.[57] Kader'e inanmak, imânın altı şartından biridir. Kader'in inkârı sakınılması gereken ve dinden çıkaran bir küfürdür.[58]

Yukarıdaki bilgilerden sonra Selefin kader konusundaki görüşü aşağıdaki şekilde aktarılarak, bu görüşün benimsendiği belirtilmiştir. Selefin kader konusundaki görüşü şudur: "Her şey Allah'ın ilminde vardı, Allah bunları yazdı, diledi ve yarattı. Kulun kendisiyle fiillerini gerçekleştirdiği gücü, dileme ve tercîh hakkı vardır. Bunlar Allah'ın gücü, dileme ve seçmesinin dışında değildir. Çünkü bunları insana bağışlayarak ona seçme ve ayırt etme gücü veren O'dur. Allah teslimiyet üzere kadere, hayır ve şerrin O'ndan olduğuna inanılmasını sever, bu konulara dalınmasını ise istemez."[59]

---

[54] Bkz., Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku Ef'ali'l-İbad ve'r-Red ale'l-Cehmîyye ve Ashabi't-Ta'til*, (thk. Fehd b. Süleyman el-Fehid), Daru Atlâsî'l-Hadrâ, 1. Baskı, Riyad, 2005, C. I-II.

[55] Bkz., Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam b. Teymiyye el-Harrani, *Arşu'r-Rahman ve ma-Verede minhu mine'l-Âyâti ve'l-Ehâdîs*, el-Emanetu'l-A'mme li'l-İhtifal, Riyad, 1999, C. I-II.

[56] Heyet, et-Tevhîd ve'l-Fıkh -li's-Saffi's-Sâlis el-İbtidâî-, s.67

[57] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 23.

[58] Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis el-Mutavassit-, s. 95-96.

[59] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 114.

Tüm bu anlatılanlardan, Vahhâbîliğin, insânî güç ve irâdenin Allah'ın güç ve irâdesine bağlı olarak anlaşıldığı Selefî-Eşa'rî kader anlayışını benimsemiş olduğunu söylemek gerekir. Mu'tezile karşıtı ekollerin karakteristiği olan bu tarz kader anlayışı, ilâhî güç ve irâdeyi önceleyerek, eylemlerinde insana tam bir yetkinlik tanımazken; insan güç ve irâdesini esas alan Mu'tezilî anlayış ise insanın eylemlerini, kendisine önceden verilmiş güçle ve özgür biçimde yaptığı düşüncesini işlemiştir. Bu hususta, insânî yetkinliği de göz ardı etmeyip, insan eylemlerini öz itibariyle ilâhî güç ve irâdeye, eylemin iyi veya kötü şekilde kanalize edilmesini ise insânî güç ve irâdeye bağlayan Mâturîdî düşüncenin ayaklarının yere daha sağlam bastığı kanaatindeyiz.

3. Peygamberlere İmân

Allah'a (c) ve meleklere imândan sonra üçüncü sırada gelen dînin temel esası olan peygamber inancının neliği ve nasıllığının irdelenmesi gerekir.

et-Tevhid adlı ders kitaplarında peygamber inancıyla ilgili olarak aktarılanlar, şu şekilde özetlelenebilir: Allah tarafından yapılan bir tercîh ve seçim işidir. Beşerin gayretiyle ulaşabileceği bir amaç, kazanılarak ulaşılan bir rütbe değil, bilakis Allah'ın (c) insanlardan dilediğine bir lutûf olarak verdiği yüce bir makâmdır.[60] *Nebî*, "haber" anlamındaki *nebe'* kelimesinden türemiştir. Nebî diye isimlendirilmesi Allah'tan haber vermesi, yani O'nun emrini ve vahyini teblîğ etmesi nedeniyledir.[61] *Resûl,* kendisine bir şerîat vahyolunarak, bunu teblîğ ile emrolunan kişidir. Peygamberler Allah'ın mesajının insanlara iletilmesi, insanların aleyhlerine delîl olmaları, kendilerine uyulmasının gerekliliği hususlarında Allah ile kulları arasındaki aracılardır. Peygamberlere imânın anlamı, içsel ve dışsal olarak elçiliklerinin tasdîk ve ikrâr etmek, Allah'tan getirdikleri her şeyde onları doğrulamak ve onların insanlara karşı teblîğ görevlerini hakkıyla yerine getirip, teblîğ ettikleri hususlarda hiçbir eksiklik kalmayacak şekilde açıklama yaptıklarına inanmaktır.[62]

Peygamber inancıyla ilgili yukarıda aktarılan bu temel bilgilerden sonra sunulan şu anlatım, peygamberliğin beşerî ihtiyaç ve gereklilikler açısından temellendirilmesinden ibarettir: Peygamberler aynı zamanda insanlar için büyük bir nimettir. Zira insanlık elçilere yemeğe ve suya olan ihtiyaçlarından daha çok muhtaçtır.

---

[60] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 56.
[61] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 56.
[62] Heyet, et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-, s. 17.

Çünkü Allah, kendisini insanlara tanıtmada, faydalı ve zararlı olan şeyleri, hükümlerini, emir ve yasaklarını, serbest olan şeyleri onlara bildirmede, sevdiği ve sevmediği şeyleri açıklamada peygamberleri kendisiyle insanlar arasında aracı kılmıştır.[63]

Kur'ân'da isimleri anılan ve sayıları yirmi beş olan tüm peygamberlere[64] imân etmemiz gerekir. Çünkü tüm bu peygamberlerin dinleri ve silsileleri bir olup, önceki peygamberler sonrakilerini müjdelemiş, sonrakiler de öncekilerini doğrulamışlardır.[65] Hz. Muhammed'e (s) imân ise O'nun özelliklerine imânı kapsar. Bu özelliklerin en büyüğü, O'nun peygamberliğinin tüm insanlığa yönelik olup, Kıyamete kadar devam etmesidir. O, peygamberlerin sonuncusu olup, kendisinden sonra peygamber yoktur. O, kesin olarak tüm resûllerin en üstünüdür. O'ndan sonra kim peygamberlik iddiasında bulunursa veya bu iddiada bulunanı doğrularsa kâfir olur.[66]

Yapılan bu aktarımlardan, incelenen kitapların Sünnî çerçeveye uygun bir peygamber anlayışını sunduğu görülmektedir. Ancak, Allah'tan (c) başkasına yapılan istiğâse ve isti'âne (yardım dilemek), Hz. Peygamber'in (s) rûhaniyetine yönelik şefaât talebi, Mevlîd-i Nebî, İsrâ ve Mi'râc, Hicret gibi dinî olaylar münasebetiyle yapılan etkinliklerin şirk olarak görülmesi[67] Vahhâbî düşüncenin peygamber inancının marjinal unsurları olarak görülebilir.

4. Meleklere İmân

Semâvî dinlerde melek inancı, aşkın varlık Allah ile kozmik âlem arasında iletişime aracılık yapan temel bir unsurdur. Meleklere imân etmek[68] veya onlara düşmanlık yapmak[69] gibi eylemlerin yanında onlara cinsiyet atfetmek[70] gibi durumlara da Kur'ân'da işâret olunmuştur.

Çağdaş Vahhâbî düşüncede gaybî bir konu olan melek inancı konusunda, ders kitaplarından derlediğimiz aşağıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere, marjinal bir inanç veya tutum sergilenmediği anlaşılmaktadır.

---

[63] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 17.
[64] Bkz., En'âm, 6/83-86; Nisâ, 4/100-101; Bakara, 2/285.
[65] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 18-19.
[66] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 19.
[67] Bkz., Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 84, 140.
[68] Bkz., Bakara, 2/98.
[69] Bkz., Bakara, 2/97-98.
[70] Bkz., Zuhrûf, 43/19; İsrâ, 17/40.

Melek kelimesi elçi anlamındadır. Melekler, yalnızca Allah'ın (c) bildiği, O'nun yaratıklarından ve kullarından olan, gaybî varlıklardır. Allah onları nûrdan yaratmış, insanlara beşer şeklinde gelmeleri için onlara şekle bürünme gücü vermiştir. Çünkü insanlar melekleri, yaratıldıkları şekilde göremezler. Meleklere imân etmek, onların var olduğunu tasdîk etmek, Allah'a ibâdet etmek ve emirlerini yerine getirmek için yaratıldıklarına, ayrıca sıfatlarına, sınıflarına ve yaptıkları işlerine Kitap ve Sünnette geçtiği üzere inanmak, üstünlük ve şereflerini ikrâr etmektir. [71]

Hamele-i Arş, Mukarrebun, Cennet ve Cehennem bekçileri, insanları korumakla, ruhları almakla, mezara konulduğunda sorguya çekme işiyle, vahyi peygamberlere iletmekle, rüzgâr ve bulutları hareket ettirmekle görevli ve bitkilerle ilgili işleri Allah'ın emriyle yapan, O'na ibâdet ile rukû ve secde eden, O'ndan korkan melekler vardır.[72]

5. İlahi Kitaplara İmân

Dinî metinlerin, âdeta ait olduğu dinin manifestosu olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bunların orijinalitesini koruyup koruyamadığı, buna bağlı olarak da içerdiği bilgilerin sıhhatli olup olmadığı gibi hususlar fevkalâde önem arzetmektedir. Erken dönem Şiî inancında Kur'ân'ın tahrîf olunduğu iddiaları yer almıştır.[73] Selefî düşünceye sahip Vahhâbîliğin ise bu tarz bir düşüncesinin olmadığını peşinen isâbetli bir yargı olacaktır. Yine de, bu düşüncenin Kur'ân'a dair marjinal bir tutumun olup olmadığını ilerleyen satırlar gösterecektir.

İlâhî kitaplara imân, peygamberlere gönderilen ilâhî kitapların gerçek, doğru ve Allah'ın (c) kelâmı olduğuna, muhatapları için kurtuluş, ışık ve yeterlilik içerdiklerine inanmaktır. İsimlerini Allah'ın bildirdiği Tevrât, İncil, Zebûr ve Kur'ân'a, ayrıca, isimlerini Allah'ın bildirmediklerine de inanırız. Çünkü isimlerini yalnızca Allah'ın bildiği kitaplar vardır.[74]

İlâhî kitap göndermek, Allah'ın kullarına bir rahmetidir. Çünkü sınırlı olan insan aklı faydalı olan ile zararlı arasındaki farkı genel olarak kavrayabilmesine karşın

[71] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 13.

[72] Bkz., Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 13-14.

[73] Bkz., Muhammed b. Yakub el-Kuleynî, *el-Kâfî*, II, (tsh. Muhammed Cafer Şemsuddin), Dâru't-Teâruf, Beyrut, 1990, s. 284-285; Huseyn b. Muhammed Takî en-Nûrî et-Tabersî, *Faslul Hitâb fî-İsbâti Tahrîfi Kitâbı Rabbi'l-Erbâb*, yy., trs., s. 7, 347.

[74] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 15.

fayda ve zararın ayrıntılarını kavrayamaz. Şâyet vekâletleri akıllarına bırakılsa, insanlık sapacaktır.[75]İnsanların bir kısmı ilâhî kitapların tümünü yalanlamıştır ki bunlar Resûlullâh'ın kâfir, müşrîk ve zındıklardan olan düşmanlarıdır. Bir kısımı, ilâhî kitapların tümüne inanmıştır ki bunlar tüm resullere ve onlara indirilenlere imân eden mü'minlerdir. Diğer bir kısmı ise kitapların bazısına imân edip, bazısını inkâr etmiştir ki bunlar Yahudi, Hıristiyan ve bunlara uyanlardır.[76]

Kur'ân'a imân, onu kalp ile tasdîk, dil ile ikrâr edip, getirdiği şeylere uymak küçük ve büyük bütün şeylerde onu hakem kılmak ve onun lafız ve manâ olarak gerçekten Allah kelâmı olduğuna, münezzel olup yaratılmış olmadığına, Allah ile başlayıp, O'na döneceğine inanmaktır. Allah'ın hikmeti önceki kitapların belirli nesiller ve zamanlar için olmasını, bu kitapların korunmalarının, bunları ezberleyen din adamı ve ruhbanlara bırakılmasını gerekli kıldı. Bu kitaplarda bozulma ve değiştirme gerçekleşti. Kur'ân-ı Kerîm'i ise Allah, kıyamete kadar gelip geçecek tüm ümmetlerin bütün nesilleri ve bütün topraklar için indirdi. "*Doğrusu zikri* (Kur'ân'ı) *biz indirdik, onun koruyucusu da biziz*" [77] âyetinde belirtildiği üzere, Kur'ân'ın korunmasını Allah üzerine aldı, buna kefil oldu. Çünkü insanlığın yeryüzündeki yaşamı sürdükçe Kur'ân'ın vazifesi devam edecektir.[78]

İlâhî sıfatların neliği ve Allah ile ilintisi tartışmalarının ortasında kelâm ve kelâmullah (Kur'ân) kavramları merkezî bir konuma sahip olmuştur. Sıfatlar konusuyla dolaylı olarak ilişkili bulunan Kur'ân'ın orijinalitesini koruması konusunda da farklı izâhlar yapılmıştır. İlâhî kudret ve irâdeyi esas alarak, Allah'ın insana biçtiği rolü gözardı eden Selefî-Vahhâbî anlayış, Kur'ân'ın günümüze kadar orijinalitesini muhafaza etmesini (*Şüphesiz zikri biz indirdik, O'nun koruyucusu da biziz*)"[79] âyeti bağlamında, sırf ilâhî koruma garantisine dayandırdığı görülmektedir.

Önceki ilâhî kitapların belli bir zaman ve mekâna hitap eden, yerel ilkelere sahip, Kur'ân'ın ise tüm zaman ve mekânlara hitap eden evrensel ilkeler içerdiği düşüncesini yanlış bulan Elik,[**] önceki vahiy metinleriyle temelde aynı ilkeleri paylaşması, onları onaylaması ve onlarla aynı kaynaktan geldiği hususlarının Kur'ân'ın

[75] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 15.
[76] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 18.
[77] Hicr, 15/9.
[78] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 16.
[79] Hicr, 15/9.
[**] Marmara Üniv. İlâhiyât Fak. Tefsîr Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ana temalarından olduğuna, ilâhî vahiyde temel ilkeler itibariyle kapsam farklılığının değil, içerik birliğinin bulunduğuna dikkat çekmektedir. Önceki ilâhî kitapların bir açılımı ve tamamlayıcısı olarak Kur'ân'ın, bu kitapların içerdiği ilkeleri tekrar gündeme getirerek, onların evrenselliğini ve ebediliğini vurguladığını belirten yazara göre, ilâhî koruma garantisi kapsamında olan Kur'ân'ın orijinalitesini koruduğu, bu korumadan yoksun diğer kutsal kitapların ise tahrîfe uğradığı klâsîk görüşü isâbetli değildir. Buna göre, ilâhî koruma vahyin Hz. Peygamber'in (s) *kalb*inde ve *zihn*inde korunarak, onu hatasız olarak teblîğ etmesinin sağlanmasıyla bitmiş, sonraki aşamada ise koruma olayı İslâm toplumuna bırakılmıştır. Bu bağlamda, Kur'ân'ın bugüne kadar aslî şekliyle korunabilmesinde alınan ciddi, başarılı beşerî önlemlere vurgu yapan yazar, diğer kitapların tahrîf sebebinin başarılı beşerî önlemlerin alınmayışı olduğunu söylemektedir. Allâh'ın tamamı kendi kelâmı olan bu kitaplardan bir kısmını koruyarak, diğer kısmını göz ardı etmesinin düşünülemeyeceğini belirten yazara göre, bu hususta önemli olan, ilâhî inâyet ve himayeye beşerî önlemlerin de eşlik etmesidir.[80]

6. Âhirete İmân

Te'vîle yer vermeyen Selefî-Vahhâbî düşüncenin âhiret gibi gaybî bir konuda, marjinal bir anlayış sergilemeyeceği düşünülebilir. Yine de konunun izâh ve sunuş tarzında nasıl bir tutum sergilediği irdelenmesi gereken bir husustur.

Âhiret gününe imân, kabir azabı ve nimeti, ölümden sonra diriliş, hesâb, mîzân, sevâb, cezâ, cennet, cehennem gibi ölümden sonraki durumların ve Allah'ın kıyamet gününde gerçekleşeceğini söylediği her şeyin tasdîk edilmesidir. Tüm ilâhî dinler kıyametin gerçekliğini ve buna inanmanın gerekliliğini belirtmiştir. Sağlam akıl ve fıtratlar da buna tanıklık etmektedir.[81]

Kur'ân-ı Kerîm'deki dirilişle ilgili delîller çok ve çeşitlidir.[82] Bir âyette Allah (c) ilk yaratmayı delîl getirmiştir. Çünkü aklın nazarında ikinci yaratma, ilk yaratmadan daha kolaydır. Allah'a hiçbir şey zor gelmez. Allah şöyle buyurmuştur: "*Bizi kim diriltecek diye sorarlar. De ki, sizi ilk defa yaratan, sizi tekrar diriltecektir.*"[83] Bir başka âyette göklerin ve yerin yaratılışı delîl getirilmiştir. Çünkü bunların yaratılması insanın

[80] Hasan Elik, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine*, Marmara Üniv. İlâhîyat Fak.Vakfı Yay., İstanbul, 1998, s. 155-157.

[81] Salih b. Fevzân, *a.g.e.*, s. 20.

[82] Bkz., Bakara, 2/234, 239; Hacc, 5; Yâsîn, 79; İsrâ, 51, vd.

[83] Yâsîn, 36/79.

yaratılışı ve yeniden diriltilişinden daha büyük bir iştir. Yine bir başka âyette, Allah'ın abesle iştigal etmekten tenzîh edilmesiyle yeniden dirilişe delîl getirilmiştir.[84] "*Sizi boş yere yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi sandınız?*"[85]

Yukarıdaki paragrafta yeniden diriliş olayının, akla hitap eden âyetler ışığında izâh edildiği anlaşılmaktadır. Misâlen, Yâsîn, 36/79 âyetinde, ikinci yaratma, ilk yaratmayla kıyâslanarak, ikincisinin daha kolay olduğu belirtilmiştir. Burada beşerin yeniden dirilişi kavramasında iknâ yönteminin kullanıldığı, bu amaçla olayı insan aklına yaklaştıran karşılaştırmaların yapıldığı görülmektedir. Başka deyişle Allah, yeniden diriliş gibi soyut bir olguyu, ilk yaratma gibi somut bir örnekle kıyaslayıp, olayı insan aklının anlayış ve kavrayış düzeyine indirgeme yolunu seçmiştir.

İlâhî isim ve sıfatların te'vîlinden şiddetle sakındıran Selefî-Vahhâbî anlayışın birçok konuda insanın düşünme, anlama ve kavrama gibi fıtrî özelliklerine set çekici karakteristiğiyle belirdiği malumdur. Bunun, beşerin aklî düzeyine inerek insanoğlunu iknâ etmeye yönelik, yukarıda anlatılan Sünnetullâh ile uyuşmayan bir tutum olduğu idrâklere sunuyoruz.

Şefâat

Vahhâbî düşüncede üzerinde çokça durulan bir konu olan şefaât, bir tarafı keskin bıçak gibi doğru kullanılmadığında, fayda yerine zarar veren, yani kişiyi küfür ve şirk nitelemelerina maruz bırakan bir bağlamda sunulmuştur.

Şefâat, bir fayda sağlamak veya zararı gidermek için başkası için aracılık etmek olup, genel olarak müsbet ve menfî kısımlarına ayrılabilir. *Müsbet* şefâat, Allah'tan (c) istenen ve kıyâmet günü sadece tevhîd ehline yönelik şefâattir. *Menfî* şefâat ise Allah'tan başkasının güç yetiremeyeceği şeyin başkasından istenmesidir.[86] Şefâat ancak Allah'tan istenir. Onun melekler, peygamberler veya salihlerden istenmesi büyük şirktir. "*O'ndan başka dost ve şefâatçi yoktur*"[87] âyeti buna işaret etmektedir.[88] Yaratıkları aracılığıyla Allah'tan şefâat dilemek tevhîdi noksanlaştıran harâmlardandır.

[84] Salih b. Fevzân, *a.g.e.,* s. 21.
[85] Mü'minûn, 23/115.
[86] Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-, s. 10.
[87] En'âm, 6/51.
[88] Bkz., Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-, s. 10.

Çünkü Allah, şânı en yüce olandır, tüm yaratılmışlar ise O'na muhtaçtır. Mü'minin Allah'ın büyüklüğü ve mükemmelliğini ortadan kaldıran sözlerden sakınması gerekir.[89]

Allah, katındaki mertebelerinin büyüklüğüne rağmen nice meleklerin şefâatinin ancak Allah'ın izni ile ve dilediği kimselere bir fayda verebileceğini açıklamıştır. Şefâat edilen kişinin, sözünden ve amelinden razı olunan, şirkin azından da çoğundan da beri olan bir kimse olması gerekir.[90] Cennete girmeleri için Resûlullâh'ın (s) cennet ehline yönelik şefâati, amcası Ebu Tâlib'den azabın hafifletilmesine yönelik şefâati, *ulu'l-azm* peygamberlerin sona bıraktıkları şefâat, tevhîd ehli günâhkârların ateşe girmemeleri veya ateşten çıkarılmaları ve derecelerinin yükseltilmesi için cennet ehlinden bir gruba Resûlullah'ın ve müminlerin yapacağı şefâat çeşitleri vardır.[91]

Dünyada iken şefâat dilemenin doğrudan Allah'a yönelik olmasının öngörüldüğü Vahhâbî anlayışta, bu talebin Allah'tan başkasına yönelik olması ise şirk olarak nitelenmiştir. Çünkü şefâatin, yalnızca Allah'ın izni ve irâdesine bağlı olduğu öngörülmektedir. Âhirette şefâate ermenin ise kişinin "söz ve amelinden razı olunma" şartına bağlanmış olması, şefâat için bunu öngörmeyen Sünnî kabule uygun düşmeyen bir husustur. Şefâat konusu, büyük günah işleyen kişinin âhiretteki durumuyla da yakından ilişkilidir. Tevbe ederek ölmüş kimsenin, âhirette şefâate ermesi ile ilgili bir uyuşmazlık yoktur. Ancak, tevbe etmeksizin ölen büyük günah sahibinin "söz ve amelinden razı olunma" şartını hâiz olmadığı açıktır. Çünkü Allah'ın hakkında cezâ va'detmiş olduğu bir fiili işlemiş ve tevbe etmeden ölmüş bir kimseden razı olmasının aklî izâhı zordur. Öte yandan şefâatin, cennetliklerin derecelerinin yükseltilmesine, cehennemliklerin de azabının hafifletilmesine yönelik olduğu anlayışı, aynı düşünceyi paylaşan Mu'tezilî şefâat anlayışı karakteristiğini yansıttığı görülmektedir. Tüm bu hususlar birlikte düşünüldüğünde, Vahhâbî şefâat anlayışının, bazı Mu'tezilî düşünce kodlarını içerdiğini söylemenin zor olmadığı kanaatindeyiz.

Tevessül

Vahhâbî anlayış tarzında, imânın zıddı kategorisine girebilen kavramlardan biri de tevessüldür. Şefaâtte olduğu gibi, tevessülün de yanlış biçimde yapılması kişiyi imân dâiresinden çıkarabilen bir eyleme dönüşmektedir.

[89] Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhid -li's-Saffi's-Sâlis el-Mutavassit-, s. 115.

[90] Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-, s. 11.

[91] Bkz., Heyet, Şerhu Kitâbi't-Tevhîd -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-, s. 15.

Vesîle, yakınlıktır. Tevessül ise bir şeye yakınlaşıp ulaşmaktır. Allah (c) "*O'na ulaşmaya yol arayın!*"[92] buyurmuştur. Bu, Allah'ın emrine boyun eğmek ve razı olduğu şeyleri yapmak yoluyla O'na yakın olmak anlamındadır. *Meşru* tevessül, emrettiği gibi[93] Allah'a isim ve sıfatlarıyla, imân ve salih amellerle, Yunus'un (s) yaptığı gibi[94] Allah'a tevhîd ile ve Eyyub'ın (s) dediği gibi[95] Allah'a karşı zayıflık, ihtiyaç ve yoksulluğunu ortaya koyarak tevessül etmektir. Kuraklık anında, yağmur yağdırması için Hz. Peygamber'den (s) Allah'a duâ etmesini isteyen sahâbenin, O'nun vefatından sonra ise amcası Hz. Abbas'tan (r) bunu istemeleri[96] gibi yaşayan iyi kulların duâsı ile Allah'a tevessül etmek ve günâhlarını itiraf ederek Allah'a tevessül etmek[97] de meşru tevessüldendir. *Yasak* tevessül ise ölülere duâ edip şefâat etmelerini istemek, Hz. Peygamber'in makâmını aracı kılmak ile "yaratılmışlar" veya "onların hakkı için" ifadeleriyle yapılan tevessüldür. Ölülerden duâ ve şefâat istemek câiz değildir. Çünkü Hz. Ömer (r) ve huzurlarındaki sahâbe ve tabiîn kuraklık anında Hz. Abbas ve Yezid b. Esved (r) gibi hayatta olan kimseler aracılığı ile tevessül etmiş, yağmur ve şefâat istemişler, bunu kabri yanında veya başka yerde Hz. Peygamber aracılığıyla yapmamışlardır.[98]

Hz. Peygamber'in veya başkasının makâmı ile tevessül etmek câiz değildir, çünkü bu konuda sahih delîl yoktur. Bu, bir tapınmadır. Tapınma ise ancak sahih ve sarih bir delîl ile sabit olur. "*Allah'tan istediğinizde, makâmımı aracı ederek O'ndan isteyin, çünkü benim makâmım Allah'ın katında yücedir*" hadisi ise yalanlanmıştır.[99] Delîli bulunmayan, yaratılmışların zâtı ile tevessül câiz değildir. Yaratılmışları aracı kılan kimse "Falancanın zâtı için Sen'den istiyorum" derse bu Allah'a rağmen o kişiye yemin etmektir. "*Allah dışındaki bir varlık adına yemin eden küfretmiş veya şirk koşmuş olur*"[100] hadisinde bu şirk sayılmıştır. Yaratılmışların hakkı ile tevessül etmek de câiz değildir. Çünkü Allah, üzerinde başkasının hakkının bulunmasını istemez. Zira

---

92 Mâide, 5/35.

93 Bkz., A'râf, 7/180.

94 "Karanlıklar içinde 'Senden başka ilah yoktur. Sen münezzehsin!' diye seslenmişti." Enbiyâ, 21/87.

95 "Başıma bir belâ geldi. Sen merhametlilerin en merhametlisisin." Enbiyâ, 20/83.

96 Bkz., Buhârî, *a.g.e.*, Cuma, C. II, s. 15, Menâkib, C. IV, s. 209.

97 Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 83-84.

98 Heyet, *et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, s. 82 (İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetava*, C. I, s. 38-319'den nakil).

99 Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 84.

100 Bkz. dn. 31.

O "*Mü'minlerin zaferi üzerimize bir haktır*"[101] âyetinde buyurduğu gibi yaratılmışlar üzerine bununla üstün gelendir. İtâat eden karşılığı hak eder ki bu da lütuf ve nimet vermedir. Bu yaratılmışın yaratılmışa karşı hakkı gibi karşılıklı bir hakediş değildir. Allah'ın kula lutfetmiş olduğu bu hak Allah üzerine bir hak olup başkasının bununla bir ilgisi yoktur. Bu nedenle hak etmeyen biri bununla tevessül ettiğinde, ilgisi bulunmayan, farklı bir durum ile tevessül etmiş olur ki bu da ona bir fayda vermez. "*İsteyenlerin hakkı için Sen'den istiyorum*" sözü ise sabit olmayan bir hadistir.[102]

Vahhâbî düşüncede ölülerin isimlerinin anılarak duâ edilmesi, onlardan şefâat istenmesi, Hz. Peygamber'in makamı aracı yapılarak, "yaratılmışlar" veya "yaratılmışların hakkı" ifadeleriyle yapılan tevessülün şirk olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu tarz bir tevessül algısının, bu unsurların böyle alagılanmadığı geniş Müslümân kitleleri imân dairesi dışında tutarak ötekileştirmesi dikkat çekicidir.

Tevessül kavramına yakın bir diğer kavram ise istiğâse ve istiâ'nedir. Aşağıda görüleceği üzere, bunlar da imân karşıtı kavramlar kategorisinde değerlendirilmiş, küfür ve şirk nitelemesiyle birlikte anılmıştır.

İstiâ'ne, işin üstesinden gelmek için yardım istemektir. *İstiğâse* ise imdât istemektir ki bu da şiddetin giderilmesidir.[103] Bunlar câiz ve câiz olmayan kısımlarına ayrılır. Yapabildiği şeylerde yaratılmışlara istiğâse ve istiâ'ne yapmak câizdir. Allah şöyle buyurmuştur: "*İyilik ve takvâ üzere yardımlaşınız.*"[104] Hz. Mûsâ'nın (s) kıssasında şöyle buyurmuştur: "*Kendi tarafından olan kişi düşmanı olan kişiye karşı ondan yardım istedi.*"[105] Hastaları iyileştirme, sıkıntıları giderme ve zararı defetme gibi Allah'tan başkasının yapamayacağı işlerde ölülere veya dirilere yönelik olarak yapılan istiğâse ve istiâne ise câiz olmayıp büyük şirktir. Hz. Peygamber istek, istiâ'ne ve zararı defetmede yalnızca Allah'a yönelmesi konusunda İbn Abbas'a tavsiyede bulunurken; "*İstediğinde Allah'tan iste, yardım istediğinde yalnız Allah'tan yardım iste*"[106] buyurmuştur.[107]

---

[101] Rûm, 30/47.

[102] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 85.

[103] Heyet, et-Tevhid -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 85.

[104] Mâide, 5/2.

[105] Kasas, 28/15.

[106] Tirmizî, *a.g.e.*, Kıyâme, C. IV, s. 667; Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, C. I, s. 293, 307; Hakim en-Nisabûrî, *el-Mustedrek*, C. III, s.541, 542.

[107] Heyet, et-Tevhid -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 86.

7. Sahâbe Arasındaki Savaş ve Fitneye Bakış

İslâm ümmetinin erken dönemlerde yaşadığı bu çatışma ve sonrasında içine düştüğü sorgu ve kiritizasyon faaliyeti, kelâmî fırkaların düşünce atmosferinin rengini belirleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Vahhâbî anlayışın konuyla ilgili düşüncesinin çerçevesini çizen Selefî kodların, yaşanan bu olaylarla şekillenen itikâdî ve ahlâkî soru işaretlerine doyurucu bir veri sunup sunmadığı sorusunun cevabı aranmalıdır.

Ders kitaplarında konuyla ilgili aktarılan bilgilere göre, sahâbe (r) arasında meydana gelen fitne ateşini, münâfık Abdullah b. Sebe adlı Yahudi yakmıştır. İbn Sebe'nin üçüncü halife Hz. Osman (r) ve arkadaşları uydurduğu yalan ve töhmetlere dayandırılan Müslümânlar arasında meydana gelen savaşlar da içtihâd ürünü[108] olarak aktarılmıştır. Ehl-i Sünnetin bu olaylar hakkında konuşmaktan çekindiğinin altı çizilmiş, bunun gerekçesi olarak da şu izâh yapılmıştır: "Çünkü doğru olan, bu gibi durumlara karşı susmaktır. Sahâbelerin de birer beşer olmaları hasebiyle hata etmeleri câizdir. Zira onlar diğer fertlere nisbeten günahlardan masum değildirler, ancak onlardan meydana gelen hataların çeşitli bağışlanma yolları vardır. Bu hatalardan tövbe etmiş olabilirler. Tövbe ise ne kadar büyük olursa olsun günahı siler. Sahâbenin kendilerinden doğabilecek hataların bağışlanmasını gerektiren öncelik ve üstünlükleri vardır. Onların Resûlullâh ile sohbet etme, O'nunla birlikte cihat etme gibi küçük hataları silen nitelikleri vardır."[109] "Sahâbenin başkalarına oranla iyilikleri daha fazladır ve hiç kimse fazilette onlara erişemez. Hz. Peygamber'den (r) onların nesillerin en hayırlısı olduğu, onlardan birinin verdiği bir müd miktarı sadakanın başkalarının sadaka olarak verdiği Uhud Dağı büyüklüğünde altından daha üstün[110] olduğu rivâyet olunmuştur."[111]

Hz. Osman'ın bazı uygulamalarının toplumda infiale yol açtığı, Muaviye b. Ebi Süfyan ve Amr b. el-As'ın meşru halife Hz. Ali'ye (r) karşı sergiledikleri tutumun tasvîb olunmadığı tarihî gerçeklikleri gibi siyasî, dinî ve sosyo-kültürel birçok nedeni olan bu olayların Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe'ye dayandırılması isâbetli görünmemektedir. Sahâbe arasındaki savaşların içtihâd addedilip, kaybedeninin

---

[108] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 108.
[109] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 19.
[110] Bkz., Buhârî, *a.g.e.*, Fedâil, C. IV, s. 191; Müslîm, *a.g.e.*, Fedâil, Hadis no.: 2540-2541, s. 1967.
[111] Heyet, et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-, s. 110.

olmadığı anlayışının da sorgulamaktan sakındıran zihniyetin bir ürünü olduğunu düşünüyoruz. Müctehîd Mutekaddimûn kelâmcılardan Ebû İshâk el-İsferâyinî'nin (ö. 418/1027) içtihâdda "her müctehîdin isâbet ettiği" ilkesini sorumsuzluğun ifadesi olarak görmesi[112] bu yargımızı desteklemektedir. Konuyla ilgili soru işaretlerine cevap aramak yerine, bunların sorgulamaması akîde haline getirilmiştir. Büyük günah gibi bazı konularda "havâle"ci tutumu şiddetle eleştiren Selefî-Vahhâbî düşüncenin, burada ise bunu kutsadığı görülmektedir. Konunun tarihî ve dinî (meşru hilâfet) gerçeklikler ışığında, nesnel bir bakışla ele alınarak irdelenmesinin, dinî ve ahlakî bir sorumluluk olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

İfrât ve tefrîtle sınanan insanoğlunun, iki aşırı uç arasındaki vasatı yakalaması gerekir. Ferdî ve toplumsal düzeyde bu vasata ulaşanlar olduğu gibi, uç noktalara savrulanlar da olmuştur. XVIII. yy.da Suudi Arabistan'da ortaya çıkan Vahhâbîlik, marjinal dinî görüşlere sahip siyâsî bir harekettir. İbn Abdulvahhâb'ın düşüncelerinden etkilendiği, köklü ilmî birikime sahip İbn Teymiyye, Selefî anlayışı canlandırmayı gaye edinmiş, bid'at ve hurâfelere karşı fikrî mücadele vermekle ün yapmış bir karakterdir.

Yaptığı yeni imân tanımıyla, ameli de imândan bir cüz olarak sayan İbn Abdulvahhâb, Allah'ın (c) isim, sıfat ve fiilleri yönünden birlenmesini tevhîd için yeterli görmemiş, kişinin tüm eylem ve davranışlarının yalnızca ve doğrudan Allah'a yönelik olması anlamındaki tevhîd-i ulûhîyeyi esas almıştır. Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak, geniş bir yelpazedeki insan eylemlerini tapınma kategorisine sokarak, imân ve tevhîd karşıtı kavramlarla niteleme yoluna gitmiştir.

Bu bağlamda, ölülerin ardından duâ ve Fâtiha okunmasını isteme, namazlardan sonra toplu zikir yapma, genelde doğum günü kutlamaları, özelde ise Kutlu Doğum etkinlikleri, kabir ziyareti gibi Müslümân toplumlarda yaygın olan eylemler küfür, şirk ve bid'at nitelemeleriyle anılmıştır. Ölülerin adlarını anarak duâ etmek, onlardan şefâat istemek, Hz. Peygamber'in (s) makâmı aracı kılınarak, "yaratılmışlar" veya "yaratılmışların hakkı" izâfesiyle yapılan tevessül ile Allah'tan başkası adına yemin etmek, mezarların üzerine yapılar yapmak, evliyâ ve enbiyânın ruhâniyetlerinden yardım dilemek ve onlara sığınmak da bu aynı şekilhde nitelenmiştir.

[112] Bkz., Takıyyuddîn İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sunneti'n-Nebevîyye*, V, (thk. Muhammed Reşad Salim), 1. Baskı, yy., 1986, s. 86

İslâm âleminde yaygın olan, Hz. Peygamber'in veya din büyüklerinin ruhâniyetlerine yönelik istiğâse ve isti'âne (imdât ve yardım dilemek), şefaât talebi gibi ritüeller şirk sayılmıştır. Bunların yanında, Mevlîd-i Nebî, İsrâ, Mi'râc ve Hicret gibi dinî olaylar münasebetiyle yapılan etkinlikler aynı kategoride değerlendirilmiştir. Bu hususların, Vahhâbî düşüncenin peygamber inancı çerçevesindeki marjinal yönünü oluşturduğu söylenebilir.

Vahhâbî düşüncede üzerinde sıkça anılan bir konu olan şefaât, bir tarafı keskin bıçak gibi doğru kullanılmadığında, kişiyi küfür ve şirk nitelemesiyle karşı karşıya bırakan bir bağlamda sunulmuştur. Şefâatin doğrudan ve yalnızca Allah'a yönelik olması şart koşulmuş, Müslümân toplumlarda yaygın olan melekler, peygamberler veya salihlerden şefâat dileme şirk olarak görülmüştür. Yalnızca Allah'ın izni ve irâdesine bağlı olarak görülen şefâatin dünyada, yalnızca ve doğrudan O'ndan talep edilmesi öngörülmüştür. Âhirette şefâate muhâtab olmak ise kişinin "söz ve amelinden razı olunan biri olması" şartına bağlanmıştır.

Şefâat konusu, büyük günah işleyen kişinin âhiretteki durumuyla da yakından ilişkilidir. Tevbe etmiş olduğu halde ölen kimsenin şefaâte muhâtab olmasında bir problem görülmemiştir. Ancak, tevbe etmeksizin ölen büyük günah sahibinin "söz ve amelinden razı olunma" şartını hâiz olmadığı açıktır. Öte yandan şefâatin, cennetliklerin derecelerinin yükseltilmesi, cehennemliklerin de azabının hafifletilmesiyle de ilişkilendirilmesi, aynı düşünceyi paylaşan Mu'tezilî şefâat anlayışının karakteristiğini yansıtmaktadır. Çizilen bu şefaât çerçevesinin kendi içinde çelişki barındırdığı da söylenebilir. Çünkü bir yandan, "kişinin söz ve amelinden razı olunması" şartının ileri sürülmesi, öte yandan cehennemliklerin ateşten çıkarılmasına yönelik şefaâtten söz edilmesi bir tezat oluşturmaktadır.

Genelde ilâhî isim ve sıfatlar özelde ise haberî sıfatlar konusunda te'vîlden sakınan ve haberî sıfatları içeren âyetleri "muhkem" olarak niteleyen Vahhâbî anlayışta, naslarda geçen "يد (el)", "وجه (yüz)", "عين (göz)" gibi organların gerçek anlamlarıyla Allah'a izâfe edilmesi gerektiği izlenimi verilmiştir. Vahhâbî müellif Salih b. Fevzân'ın, "isimleriyle Allah'a duâ edilmesi ve Kur'ân'ın bir bütün olarak düşünülüp akledilmesine yönelik ilâhî emirler dikkate alındığında, ilâhî isim ve sıfatları içeren âyetleri te'vîl etmenin, Allah'ın anlamını bilmediğimiz lafızlarla bize hitap ettiği anlamına geleceği" biçimindeki çıkarımı isâbetli değildir. Çünkü, buradaki "muhkem" nitelemesi linguistik açıdan, haberî sıfatların Allah'a hakîkî anlamda izâfe edilmesi

anlamını da içermektedir. Bu âyetlerin muhkem sayılarak te’vîline yer verilmemesi, maksadını aşarak teşbîh ve tecsîme kapı aralayan bir tutuma dönüşmüştür. Kur’ân’ın bir bütün olarak düşünülüp anlaşılmasının da yine bu sıfatların te’vîliyle mümkün olabileceğini düşünüyoruz. Zira, haberî sıfatları içeren âyetlerde geçen organlar ile zaman ve mekân içerikli diğer unsurların Allah’a hakîkî manâda izâfesi, bir tecsîm ameliyesinden ibârettir. Öte yandan, bu hakîkî izâfetten sonra insan zihninin bunun keyfiyetini düşünmekten alıkonulması ise fıtrata ve aklın işleyişine ters bir durumdur. Nitekim, Salih b. Fevzân, Allah’ın büyüklük, ilim, hikmet, irâde, rahmet, cömertlik, intikam ve rızâ gibi isim ve sıfatlarını, âlemdeki farklılık, çeşitlilik, yaşam döngüsü, Allah-insan ilişkisi ve Allah sevgisiyle ilişkilendirerek açıklamıştır. Bu durumun, Müellifin yaptığı çıkarım ile çelişen aklî bir te’vîlden başka bir şey olmadığı açıktır.

Farklı kelâmî ekoller, ilâhî sıfatların neliği ve Allah’ın zâtı ile ilintisi noktasında farklı anlayış ve izâh tarzları benimsemiştir. Tevhîd sınırlarını aşmadıkça, ilâhî isim ve sıfatlara yönelik bu te’vîl faaliyeti, Zât-ı İlâhîyi tenzîh etme ve insan zihnini şirk ve hurâfeden arındırma amacına hizmet etmektedir. Öte yandan, Kur’ân’ın bir bütün olarak anlaşılması da bu sıfatları içeren âyetlerin te’vîli ile mümkün görünmektedir. Fıtrat açısından ise, insanın, ilâhî isim ve sıfatların neliğini ve Allah ile ilintisinin nasıllığını araştırma ve sorgulamadan alıkonulması da mümkün görünmemektedir. Zira, insan akıl ve zihin yapısının bu konuda soru işaretleri üreterek, bir araştırma, sorgulama ve algılama faaliyeti yürütme eğilimindedir. Bunları gözardı ederek, bu konudaki te’vîl faaliyetini “şirk” olarak nitelemensinin doğal sonucu olarak Vahhâbî düşüncenin, te’vîle yer vermiş olan Cebrîyye, Mu‘tezile ve Mürcie, Eşa‘rî ve Mâturîdî ekollerini kâfir ve müşrîk kategorisinde görmesi şaşırtıcı değildir.

İlâhî sıfat tartışmalarının merkezinde bulunan kelâm ve kelâmullah (Kur’ân) kavramlarının anlaşılma tarzı ve bununla ilgili tâlî hususlar, kelâmî fırkaların düşünce atmosferini şekillendiren önemli bir faktördür. Kur’ân’ın korunmuşluğu hususu da dolaylı olarak bu konuyla ilintilidir. Vahhâbî-Selefî düşüncede Kur’ân’ın korunmuşluğu “إنّا نحن نزّلنا الذّكر وإنّا له لحافظون (*Şüphesiz zikri biz indirdik, O’nun koruyucusu da biziz*)” (Hicr, 15/9) âyetinin literal anlamı çerçevesinde, ilâhî koruma garantisine dayandırılmıştır. İlâhî koruma garantisi bulunan Kur’ân’ın korunduğu, bu garanti kapsamında olmayan diğer ilâhî kitapların ise tahrîf olduğu düşüncesi isâbetli görünmemektedir. Olayda, vahyin Hz. Peygamber’in *kalb*inde ve *zihn*inde korunarak, onu orjinalitesi üzere teblîğ etmesinin temin edilmesi, sonrasında ise korumanın

Müslümânlara bırakılması şeklinde, insan-biçimci, ikili bir koruma olduğu düşüncesi isâbetli görünmektedir. Buna göre, Kur'ân'ın orjinalitesini günümüze kadar korumasında, Müslümânların ortaya koyduğu başarılı beşerî önlemler etkili olmuş, diğer kitaplar ise korumanın beşerî adımının gerçekleşmemesi nedeniyle tahrîf olmuştur. Çünkü Allah'ın gönderdiği kitaplardan bir kısmını korumayı garanti edip, diğerlerini bu garanti kapsamı dışında tuttuğunu düşünmenin aklî ve mantıkî izâhı yoktur.

Vahhâbî düşüncede, insânî eylemlerin Allah'ın güç ve irâdesine bağlı olarak anlaşıldığı Selefî-Eşa'rî kader anlayışı benimsenmiştir. Mu'tezile karşıtı ekollerin karakteristiği olan bu anlayış tarzı, ilâhî güç ve irâdeyi önceleyerek, eylemlerinde insana tam bir yetkinlik tanımazken; insan yetkinliğini esas alan Mu'tezilî anlayış ise bu konudaki yetkinliği insana vermiştir. Bu hususta, insânî yetkinliği de göz ardı etmeyip, insan eylemlerini öz itibariyle ilâhî güç ve irâdeye, eylemin iyi veya kötü şekilde kanalize edilmesini ise insana atfeden Mâturîdî düşüncenin daha stabil bir izâh tarzı olduğu kanaatindeyiz.

Yorumsuz İslâm anlayışını sürdüren Vahhâbî düşüncede, âhiret gibi gaybî bir konuda, marjinal bir anlayışın olamayacağı düşünülebilir. Yine de konunun izâh ve sunuş tarzında bu anlayışın nasıl bir tutum sergilediğini görmek gerekir. İncelediğimiz ders kitaplarında âhiret konusunun akla hitap eden âyetler bağlamında izâh edildiği görülmektedir. Bu âyetlerden biri olan Yâsîn, 36/79'da, Allah, ikinci yaratmayı, ilk yaratmayla kıyâslayarak, ikincisinin daha kolay olduğunu beyân etmiş, yani insana yeniden diriliş olayını kavratmada Allah, iknâ yöntemini kullanmıştır. Buradan varmak istediğimiz nokta şudur: Yorumsuz İslâm tutumunu sürdüren Selefî-Vahhâbî anlayış, genelde ilâhî isim ve sıfatlar, özelde ise haberî sıfatlar gibi konularda insanın düşünme, anlama ve kavrama gibi fıtrî özelliklerine set çekme yoluna gittiği görülmektedir. Bu tutumun, beşerin aklî düzeyine inerek insanoğlunu iknâ etmeye yönelik -yukarıda geçen- Sünnetullâh ile uyuşmadığı açıktır.

İmân karşıtı kavram dâiresi kapsamına sokulmuş olan kavramlardan biri de tevessüldür. Şefaâtte olduğu gibi, yanlış biçimde yapılması halinde tevessül de kişiyi imân dâiresinden çıkarabilen bir bağlamda sunulmuştur. Ölülerin isimlerinin anılarak duâ edilmesi, onlardan şefâat istenmesi, Hz. Peygamber'in makamı aracı yapılarak, "yaratılmışlar" veya "yaratılmışların hakkı" ifadeleriyle yapılan tevessül şirk olarak nitelenmiştir. Bu tarz bir tevessül algısının, tevessülü yukarıda geçtiği şekliyle

benimsemiş olan geniş Müslümân kitleleri imân dairesi dışında tutarak “ötekileştirme”si dikkat çekicidir.

İslâm ümmetinin erken dönemlerde yaşadığı çatışma ve sonrasında içine düştüğü sorgu ve kiritizasyon faaliyeti, kelâmî fırkaların düşünce atmosferinin rengini belirleyen en önemli faktörlerdendir. Vahhâbî anlayışın konuyla ilgili düşüncesinin çerçevesini çizen Selefî düşünce kodlarının, yaşanan bu olaylarla şekillenen itikâdî ve ahlâkî soru işaretlerini cevaplamaya yönelik doyurucu bir veri sunmadığı kanaatindeyiz.

Hz. Osman’ın bazı uygulamaları toplumda infiale yol açmış, Muaviye b. Ebî Süfyân ve Amr b. el-As’ın meşrû halîfe Hz. Ali’ye (r) karşı kalkışmaları ve sergiledikleri tutum Müslümânların çoğunluğunca tasvîb olunmamıştır. Bu tarihî gerçeklikler yanında, siyasî, dinî ve sosyo-kültürel birçok nedeni olan bu olayların Yahudi asıllı Abdullah b. Sebe’ye dayandırılması isâbetli görünmemektedir. Sahâbe arasındaki savaşların içtihâd addedilip, kaybedeninin olmadığı anlayışı da sorgulamaya set çeken Selefî-Vahhâbî düşünce ürünü bir “kabullenme” psikolojisidir. Müctehîd Mutekaddimûn kelâmcılardan Ebû İshâk el-İsferâyinî’nin (ö. 418/1027) içtihâdda “her müctehîdin isâbet ettiği” ilkesini sorumsuzluğun ifadesi olarak görmesi de bu yargımızı desteklemektedir. Büyük günah gibi bazı konularda şiddetle eleştirilen “havâleci” tutumun, burada kutsanarak akîdeleştirildiği görülmektedir. Konunun tarihî ve dinî (meşru hilâfet) gerçeklikler çerçevesinde, nesnel bir bakışla ele alınarak irdelenmesinin, dinî ve ahlakî bir sorumluluk olduğunu düşünüyoruz.

“Vahhâbî anlayışının zihin kodlarının neliği ve bu anlayış persfektifinden bakıldığında diğer Müslümânların nerede konumlandırıldığı” sorularının cevabını tespit etmemiz, çalışmamızın amacına ulaşmasını sağlayacak temel husustur. Vahhâbî düşüncede, yapılan yeni imân tanımıyla, gömleğin ilk düğmesinin hatalı iliklendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yanlış atılan bu ilk adım, imân esaslarını anlama ve algılamada şefaât, tevessül, istiğâse, isti‘âne, temâim, tevele, tiyara, Allah’tan başkası adına yemin gibi nâzik kavram ve ritüelleri öne çıkarmıştır. Son aşamada ise, bu ritüelleri değerlendirmek için, imân karşıtı kavramların şaşmaz ölçek olarak benimsendiği görülmektedir. Başka deyişle, insanları cezbederek İslâm dairesinde tutmak yerine Vahhâbî düşüncenin, onları imân karşıtı kavramlar ölçeğinde, şiddetli bir kititiğe tabi tutup, menfî anlamda bir bir tasfîye ve ayıklama ameliyesi gerçekleştirdiğini söylüyoruz. Bu tasfîye neticesinde, söz konusu ritüellerin farklı

yoğunlukta bulunduğu ve farklı biçimlerde algılandığı Müslümân kitlelerin çoğunluğu imân ve İslâm dâiresi dışına çıkarılıp, müşrik ve kâfir olarak nitelenmiştir. Müslümânların çoğunluğundan farklı bir tutum ve algı sergileyerek, onları dinen olumsuz sıfatlarla niteleyen anlayışın, "ötekileştirici" renkleriyle öne çıktığını söylemek, hakkâniyet çerçevesini aşmayacaktır.

Yalnızca Selefî-Vahhabî zihniyete sahip ulemâ ve müelliflerin görüşlerine yer veren Vahhâbîlerin, diğer âlimlerden bahsetmemeleri dikkat çekicidir. Yorumsuz bir İslâm modelini sürdürmeleri, Ahmed b. Hanbel'in görüşünü devam ettirdikleri anlamına gelmektedir. İlâhî sıfatları red eden Cehmîyye, Allah'ın zâtını ve sıfatlarını yaratılmışlarınkiyle paralel biçimde algılayan Haşvîyye gibi, erken İslâmî döneme ait, günümüzde taraftarı kalmamış bazı anlayış tarzlarına cevap üretmede yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu anlayışın, çalışmamız boyunca çerçevesini çizmeye çalıştığımız Selefî-Vahhâbî düşünce kalıplarından sıyrılarak, çağdaş kelâmî problemleri ele alması ve bunlara cevap üretmesinin daha isâbetli olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu's-Sahîh*, İstanbul, 1315.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail, *Halku Ef'ali'l-İbad ve'r-Red ale'l-Cehmîyye ve Ashabi't-Ta'til*, (thk. Fehd b. Süleyman el-Fehid), Dâru Atlâsî'l-Hadrâ, 1. Baskı, Riyad, 2005, C. I-II.

ELİK, Hasan, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine*, Marmara Üniv. İlâhîyat Fak.Vakfı Yay., İstanbul, 1998.

GÖLCÜK, Şerafettin, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası, Konya, 1992, s. 95.

HEYET, *el-Hadîs –li's-Saffi'l-Evvel el-Mutavassit-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008.

_______, *et-Tevhîd -li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008.

_______, *et-Tevhîd ve'l-Fıkh -li's-Saffi's-Sâlis el-İbtidâî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008.

_______, *et-Tevhîd, -li's-Saffi's-Sânî es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008.

_______, *Şerhu Kitâbi't-Tevhîd li'ş-Şeyh Muhammed b. Abulvahhâb -li's-Saffi's-Sânî el-Mutavassit-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-208.

_______, *Şerhu Kitâbi't-Tevhîd-li's-Saffi'l-Evvel el-Mutavassit-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-2008.

_______, *Şerhu Kitâbi't-Tevhîd-li's-Saffi's-Sâlis es-Sânevî-*, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2007-208.

İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam el-Harrani, *Arşu'r-Rahman ve ma-Verede minhu mine'l-Âyâti ve'l-Ehâdîs*, el-Emanetu'l-A'mme li'l-İhtifal, Riyad, 1999, C. I-II.

_______, *Minhâcu's-sunneti'n-Nebevîyye*, V, (thk. Muhammed Reşâd Sâlim), 1. Baskı, yy., 1986.

KULEYNÎ, Muhammed b. Yakub, *el-Kâfî*, II, (tsh. Muhammed Cafer Şemsuddin), Dâru't-Teâruf, Beyrut, 1990, s. 284-285; Huseyn b. Muhammed Takî en-Nûrî et-Tabersî, *Faslul Hitâb fî-İsbâti Tahrîfi Kitâbı Rabbi'l-Erbâb*, yy., trs.

SALİH b. FEVZÂN b. Abdullah Fevzân, *et-Tevhîd–li's-Saffi'l-Evvel es-Sânevî* -, el-Memleketu'l-Arabîyyetu's-Su'udîyye Vezâretu't-Terbiye ve't-Ta'lîm, Riyad, 2006-2007.

TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Kahire, 1356.